

Tusculum

2020
SOLIN-13

Tusculum

13

Solin, 2020.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonči Čičerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić
Michael Ursinus

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Izrada UDK-a

Iva Kolak, Sveučilišna knjižnica u Splitu

Tisak

Jafra Print Solin

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin,
Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Županija splitsko-dalmatinska.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

13

Solin, 2020.

Sadržaj

7-21	Dražen Maršić	Studije o isejskoj carskoj skupini (II) – Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu
23-31	Nikola Cesarik	<i>Veterani qui militaverunt sub P. Memmio Regulo</i> (ad CIL 3, 2028 = 8753)
33-40	Silvia Bekavac	<i>Lex arae Dianae in Aventino</i> na natpisu iz Salone
41-62	Dino Demicheli	Epigrafski spoliji iz Zvonimirove ulice u Solinu
63-72	Ivo Donelli	Vrste kamena otkrivene na trasi plinovoda u Solinu
73-82	Nenad Cambi	<i>Spolia</i> u Gašpinoj i Aljinovićevoj mlinici u Solinu
83-89	Michael Ursinus	Ottoman <i>Çiftlik</i> / <i>Zemin</i> Holdings in the Grounds of Ancient Salona and the Ager Salontanus before the Fall of Klis (1537)
91-116	Arsen Duplančić	Prilog povijesti početaka arheologije u Saloni
117-134	Ivan Šuta	Skica nacрта ceste Klis – Split iz 1807. godine
135-161	Tonći Ćićerić	Prilozi za biografiju admirala Antona Račića
163-178	Josip Dukić – Bernard Dukić	Odnos don Frane Bulića i fra Ivana Markovića u kontekstu polemike o sv. Dujmu i apostolicitetu splitske Crkve
179-186	Lidija Fištrek	Elementi performansa u stvaralaštvu Joze Kljakovića
187-227	Ivan Matijević	Njemačka protuzračna obrana u Solinu između ožujka i listopada 1944.
229		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Silvia Bekavac

Lex arae Dianae in Aventino na natpisu iz Salone

Silvia Bekavac
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
Obala kralja Petra Krešimira
IV/2
HR, 23000 Zadar
s.bekavac1011@gmail.com

U Saloni je pronađen natpis CIL 3, 1993 koji govori o postavljanju are posvećenu Jupiteru. Sam čin posvećenja nadgleda vrhovni gradski svećenik Gaj Julije Sever, dok gradski magistrat Gaj Domicije Valens, izričući magičnu formulu, određuje sve potrebne odredbe povezane s postavljanjem are te prinošenja žrtve. Želeći osigurati da sve radnje vezane uz samu aru i područje uokolo nje budu u skladu sa zakonom, poziva se na *lex arae Dianae in Aventino*. Navedeni zakoni zabilježeni su na još dva natpisa sličnoga karaktera, a pronađena su u Narbu i Ariminiju. Budući da nije sasvim jasan sadržaj tih zakona, koji su po svemu sudeći bili izloženi u Dijaninu hramu na Aventinu, u ovom radu predlaže se moguće rješenje.

Ključne riječi: Salona, *lex arae Dianae in Aventino*, Dijana Aventinska, Dijana *Nemorensis*, sakralne granice

UDK: 003.071:903.7(497.583Salona)“0137.09.10“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 30. kolovoza 2020.

U Saloni, centru rimske provincije Dalmacije, 9. listopada 137. godine, za vrijeme konzulovanja Lucija Elija Cezara i Publija Vibulija Pija, postavljena je ara posvećena Jupiteru (sl. 1).¹ Podiže ju Gaj Domicije Valens koji je »na diktat pontifika Gaja Julija Severa rekao sakralni propis riječima koje slijede: Jupiteru, Najbolji i Najveći, kada te bi danas ovaj žrtvenik budem davao i posvećivao, dat ću ti ga i posvetiti pod onim uvjetima i u onim granicama koje ovdje danas jasno izrečem. Na području najdonjega postamenta ovoga žrtvenika, ako netko hostijom obavi prinos koji ne protolira magmentum to neka se smatra propisno obavljenim. Ostali zakoni za ovaj žrtvenik neka budu isti kao oni koji su izrečeni Dijaninu žrtveniku na Aventinu. Pod tim zakonima i u tim granicama, kako sam rekao, ovaj žrtvenik o Jupiteru, Najbolji i Najveći, dajem, posvećujem i predajem, da budeš dobrohotan i sklon meni i mojim kolegama, mojim dekurionima, kolonima,

stanovnicima kolonije Martiae Iuliae Salonae, ženama i djeci našoj.«²

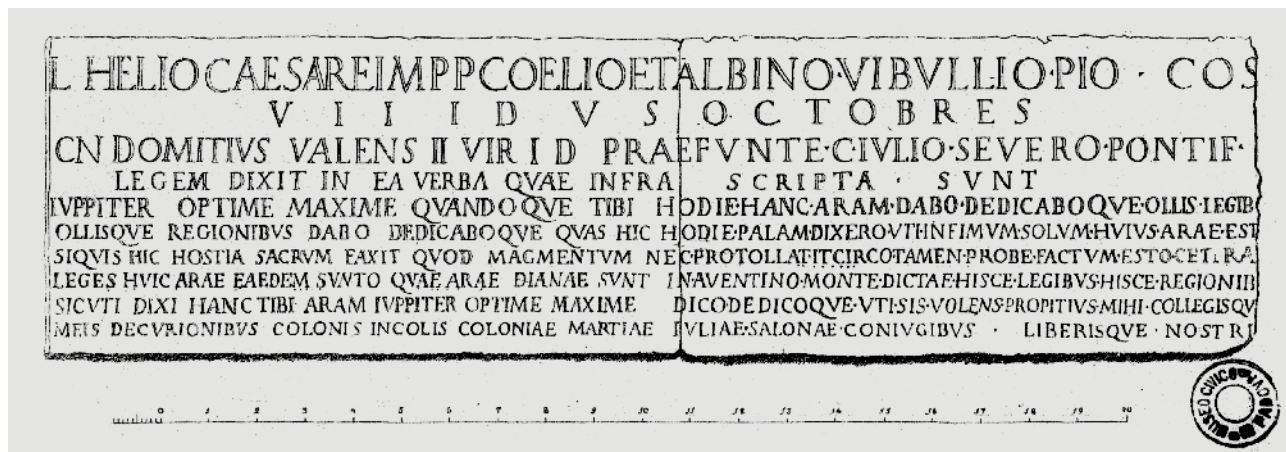
Sam čin podizanja are izrazito je oficijelnoga karaktera. Tako su vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru pripisani službeni epiteti *Optimus* i *Maximus*, regularno izvođenje posvećenja are nadgleda vrhovni gradski svećenik (*pontifex*) Gaj Julije Sever, dok gradski magistrat (*duovir*) Gaj Domicije Valens, izričući magičnu formulu u pravilnom ritmu nabranja, određuje sve potrebne odredbe povezane s postavljanjem are te prinošenja žrtve. Želeći osigurati da sve radnje vezane uz samu aru i područje uokolo nje budu u skladu sa zakonom, poziva se na *lex arae Dianae in Aventino*, čime evocira starije sakralne zakone izložene u Dijaninu hramu na Aventinu.

Hram Aventinske Dijane posvećen je 13. augusta kao posljedica političkih previranja oko prevlasti na Apeninskom poluotoku i to još u vremenu kraljevskoga Rima.³

1 CIL 3, 1993: L(ucio) Aelio Caesare II P(ublio) Coelio Balbino Vibullio Pio co(n)s(ulibus) / VII Idus Octobres / C(aius) Domitius Valens Ilvir i(ure) d(icundo) praeunte C(aius) Iulio Severo pontif(ice) / legem dixit in ea verba quae infra scripta sunt / Iuppiter Optime Maxime quandoque tibi hodie hanc aram dabo dedicaboque ollis legib(us) / ollisque regionibus dabo dedicaboque quas hic hodie palam dixero uti infimum solum huius arae est / si quis hic hostia sacrum faxit quod magmentum nec protollat it circo tamen probe factum esto ceterae / leges huic arae eadem sunt quae arae Dianae sunt in Aventino monte dictae hisce legibus hisce regionib(us) / sic uti dixi hanc tibi aram Iuppiter Optime Maxime do dico dedicoque uti sis volens propitius mihi collegisque / meis decurionibus colonis incolis coloniae Martiae Iuliae Salonae coniugibus liberisque nostris[s].

2 Na prijevodu teksta s latinskog iskreno zahvaljujem prof. Danielu Nečasu Hrasti. Za izraz protolirati magmentum značenje je nepoznato pa prijevod za sada ne postoji. Možda je označavao životinjske žrtve koje nisu smjele imati nikakvih vidljivih fizičkih mana.

3 C. M. C. Green 2007, str. 105-108.

Slika 1

Ara Salonitana, Museo civico archeologico, Padova (prema: K. A. Giunio 2013, str. 105, sl. 3)

Prema predaji, oko utemeljenja i posvećenja svetišta osobno se pobrinuo tadašnji rimski kralj Servije Tulije, koji je vladao od 578. do 539. godine prije Krista. Utemeljenjem Dijanina hrama izvan pomerija grada na rimskom brežuljku Aventinu nanesen je politički udarac dotadašnjem najstarijem lacijskom središtu Dijanina kulta - Ariciji, koja je ujedno u 6. stoljeću prije Krista bila središte gradova Latinskoga saveza.⁴ U tom svetištu štovala se Dijana *Nemorensis* koja je bila patronsko božanstvo te političke federacije. Svetište je bilo podignuto par kilometara izvan gradskih zidina, što će se pokazati tipičnim za Dijanine hramove, kako na italском tlu, tako i kasnije po provincijama.⁵ U neposrednoj blizini svetišta nalazilo se jezero Nemi, poznato i kao *speculum Dianae*, a čitav taj prostor činio je Dijanin sveti gaj okružen gustom hrastovom šumom i nastanjen mnoštvom divljih životinja. U tom svetištu pronađeni su terakotni votivni predmeti kao što su oči, dijelovi stopala, unutarnji organi, nosovi, uši, koji atribuiraju božicu kao iscjeliteljicu ljudi i životinja.⁶ Taj vrlo stari aspekt kulta Dijane kao iscjeliteljice ponovno jača u doba ranoga principata, kada svetište u Ariciji opet postaje jako kultno središte za hodočasnike i bolesne, zbog

čega se Dijana počinje javljati i u društvu boga Asklepija.⁷ Kao konkurenciju Aricijskom svetištu, Servije Tulije dovodi božicu Dijanu u grad Rim gdje aventinski hram postaje novo središte federalnoga kulta, okupljajući okolne zajednice na zajedničko slavlje i svetkovine, oduzevši time primat Ariciji.⁸

O svemu ovome svjedoči grčki historičar Dionizije Halikarnaški (60. - 7. godina prije Krista) koji u svom opsežnom djelu *Rimski antikviteti*, u kojem proučava rimsku povijest od osnutka grada do Prvoga punskog rata, navodi kako je rimski kralj Servije Tulije planski pozvao sve predstavnike gradova Latinskoga saveza s kojima je javno i privatno njegovao prijateljske odnose, kako bi im izložio svoj projekt izgradnje zajedničkoga svetišta po uzoru na Artemidin hram u Efezu.⁹ Diveći se skladu grčkih gradova, a imajući na umu važnosti efeškoga svetišta u odnosu prema jonskim polisima, namjera Servija Tulija bila je da aventinski hram odigra ulogu utočišta (azila) te središta saveza latinskih gradova (*Latium vetus*), kojega su prema Dioniziju činile *Alba Longa, Antemnae, Ardea, Aricia, Babento, Bovillae, Cabum, Cora, Carvento, Circei, Corioli, Corbium, Fidenae, Fortinea, Gabii, Labici, Lanuvium, Lavinium,*

4 G. Wissowa 1912, str. 249; K. Latte 1960, str. 173; E. Simon 1990, str. 52; C. M. C. Green 2007, str. 200 i bilj. 24; T. Glučina 2011, str. 19-21.

5 O položaju i religijskim razlozima postavljanja Dijaninih svetišta izvan grada vidi u: M. Miličević-Bradač 2008, str. 359-366.

6 T. F. C. Blagg 1986, str. 214-215; C. M. C. Green 2007, str. 235-279; Th. Birt 1884-1886, str. 1002.

7 Dijana i Asklepije zajedno se javljaju na jednom natpisu pronađenom u salonitanskom ageru, točnije na lokalitetu Sustipan (šire područje današnjih Jesenica), koji govori o obnovi hrama dotrajalog vremenom, a koju je samostalno izvela zajednica Nerastina: *Deanae et / Asclepio ae/dem p(opulus vel plebs) Neras(te?) / vetustate cor/ruptam a solo / restituerunt*. D. Maršić 2003, str. 444; AE 2004, 1098a. Na istom području pronađen je još jedan natpis koji je lošije sačuvan, međutim sačuvani dio upućuje na tekst vrlo sličan prvom natpisu: [... Nerjastin[.] / [vetustate? cor]rupta[m] / [... restit]uerun[t] (AE 2004, 1098b). O vezi Dijane i Asklepija detaljno pogledaj u: S. Bekavac 2015, str. 115-119.

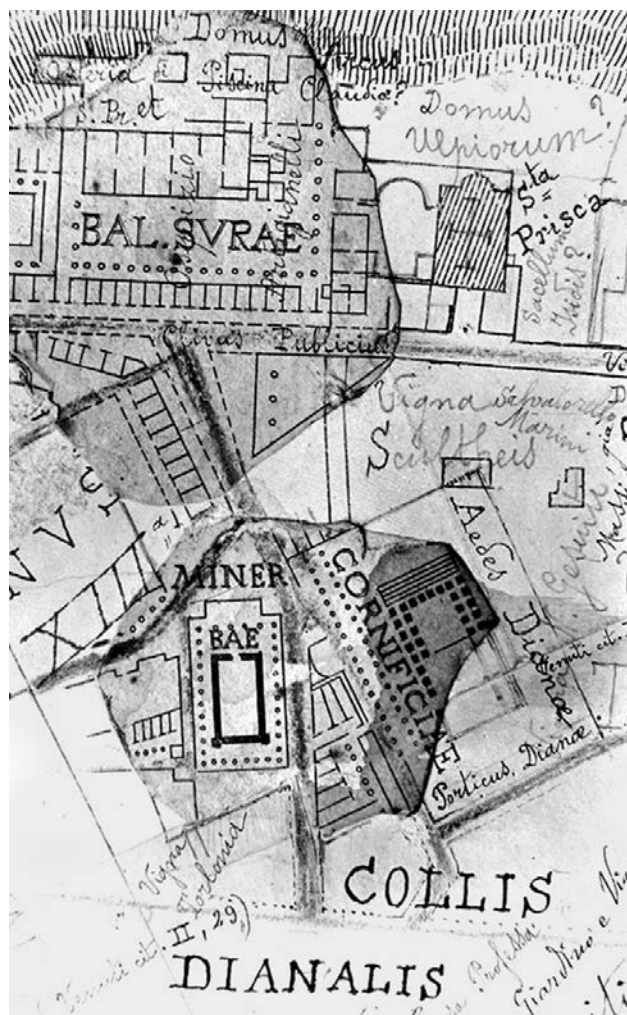
8 T. J. Cornell 1995, str. 109 i 298.

9 R. Garland 1994, str. 50.

*Laurentum, Nomentum, Norba, Praeneste, Pedum, Querquetulum, Satricum, Scaptia, Setia, Tellenae, Tibur, Tusculum, Tolerium i Velitrae.*¹⁰

Na taj način je inicijativom Servija Tulija, a zajedničkim novčanim angažmanom Latina i Rimljana, na najvišem brdu Aventinu izgrađen Dijanin hram. To svetište, za koje i Livije izrijekom kaže da su ga *populi Latini cum populo Romano fecerunt*,¹¹ moralo se obnavljati svake godine, a u njemu su se trebale prinostiti žrtve i slaviti festivali, i to na one dane za koje se svi predstavnici međusobno dogovore. Ukoliko bi došlo do bilo kakve netrpeljivosti između gradova, ona bi se trebala zaboraviti tijekom prinošenja žrtve, a rješenja eventualnih problema donijela bi se zajedničkom odlukom predstavnika svih saveznika. Ipak, primat među gradovima vrlo brzo preuzeo je Rim i to ne samo zbog činjenice da se svetište utemeljilo baš u gradu Rimu koji je time postao novo vjersko središte federalnoga kulta, već Servijevom vještom manipulacijom božanske volje. Naime, Livije opisuje kako je vrhovni svećenik prorekao kako će primat imati oni koji prvi prinesu odgovarajuću žrtvu Dijani i to u obliku najvećega i najljepšega vola, što je bila dostojna žrtva božici. Iako se činilo da će pripasti predstavnicima Sabinjana koji su prvi doveli vola ispred Dijanina žrtvenika, svećenik Dijanina hrama opomenuo je dedikante da prije prinošenja žrtve izvrše obred ritualnoga čišćenja, odnosno lavacije i to u donjem toku rijeke Tiber, budući da bi svojom nečistoćom mogli uvrijediti božicu. Situaciju su, na veliko zadovoljstvo ali i uz potporu kralja Servija Tulija, iskoristili Rimaljni koji su za to vrijeme žrtvovali donesenoga vola i time ispunili proćanstvo, ostvarivši prvenstvo nad ostalim gradovima, učvrstivši time i ulogu Rima u kontroli čitava teritorija.¹²

Dijanin hram egzistirao je duži vremenski period, a prema Svetoniju za vrijeme Augusta dao ga je obnoviti Lucije Kornificije¹³ te je u tom obliku, kao oktostilni dipter okružen trijemom s dva reda stupova, vjerojatno i prikazan na ulomku mramornoga plana Rima s početka 3. stoljeća (*Forma Urbis Severiana*) pored Minervina hrama na Aventinu i to pod nazivom *aedes Dianae Cornificiana* (sl. 2).¹⁴ Prema Strabonu u njemu je bio izložen drveni kip božice sličan Artemidi iz Efeza¹⁵ te drugi kip, izrađen od mramora, koji spominje Plinije u svom djelu *Naturalis Historia*.¹⁶

Slika 2

Prikaz hrama Dijane Aventinske na planu grada Rima (preuzeto s: <https://www.romanoimpero.com/2018/04/tempio-di-diana-aventina.html>)

Osim izgradnje hrama, Dionizije Halikarnaški navodi kako je Servije Tulije sastavio i odredbe koje su predstavljale zajedničke zakone svih gradova, ustvrdivši pri tom i određene propise po kojima su se trebali pravilno izvoditi festivali te sastajati glavna skupština. Sve donesene zakone dao je urezati u brončanu aru, zajedno s imenima

10 Dyonis. IV.26.2-5.

11 Liv. I.45.2-6.

12 Liv. I.45.4-6.

13 Suet. *Vita divi Augusti*, 29.

14 F. Castagnoli 1969, str. 75 i 82; F. Coarelli 1997, str. 318-321.

15 Strabo IV.1.5

16 Plin. *NH* XXXVI.32.

gradova koji su sudjelovali na vijeću. Aru je postavio na vidljivo mjesto unutar Dijanina svetišta.¹⁷

Međutim, čini se kako ovo nisu bili jedini izloženi zakoni u svetištu. Dionizije također navodi da je *lex Icilia de Aventino publicando* iz 456. godine prije Krista na identičan način ugravirana na brončane ploče i izložena u Dijaninu hramu na Aventinu. U zakonu su se po prijedlogu plebejskoga tribuna Lucija Icilija, a po uzoru na ranije pokušaje predstavljene nacrtom zakona *Cassia agraria*, regulirala zemljišna prava građana, odnosno dodjeljivanja plebejcima javnoga zemljišta na Aventinu u privatno vlasništvo, kako bi mogli graditi svoje domove.¹⁸ Ovim zakonima stvorila se kompaktna i unitarna plebejska četvrt koja će postati središte plebejske klasne borbe u sljedećim desetljećima.¹⁹

Samuel Ball Platner u svom leksikonu, kojega temelji na spisima Dionizija iz Halikarnasa te zapisima brojnih drugih rimskih izvora, navodi kako su se u sklopu Dijanina svetišta, osim zakona iz vremena Servija Tulija kojim se reguliraju odnosi Rima i latinskih gradova te zakona *lex Icilia de Aventino publicando*, bili postavljeni još i *lex arae Dianae in Aventino*, kao i drugi zakoni i dokumenti.²⁰ Sasvim je jasno kako Platner smatra da se zakoni poznati kao *lex arae Dianae* ne odnose na one zakone i odredbe Servija Tulija. Isto tako, ni sam Dionizije ne navodi izriječno Servijeve zakone tim nazivom, zbog čega nismo sigurni na koji se onda zakon izložen u aventinskom hramu odnosi izraz *lex arae Dianae in Aventino*. Odnosno, postoje opravdane dvojbe je li to neki od zakona koje spominje Dionizije ili su to pak sasvim drugi zakoni koji su vremenom bili istaknuti u Dijaninu hramu na Aventinu.

Kornelija A. Giunio na temelju salonitanskoga natpisa te mišljenja C. M. C. Green iznijeta u njezinoj knjizi *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia* navodi da se zakonima *arae Dianae in Aventino* ilustrira način na koji je Dijana nadzirala obrede onih koji su morali zajednički djelovati, ali nisu pripadali istoj zajednici i kao takvi nisu dijelili građanski ustroj, pa tako ni svećenički, kojim je bila moguća uobičajena dedikacija.²¹ Nadograđujući tu hipotezu, navodi da je *lex arae Dianae* bio obred posvećivanja koji se koristio u slučajevima kad gradska uprava nije još

bila ustanovljena ili nije još djelovala. Iz ovih opservacija izvodi zaključak kako se na salonitanskom primjeru posvećenje vrši u ime naseljenika te lokalnoga stanovništva i njihovih obitelji, te da je to čin posvete u ime ljudi koji imaju potencijalno konfliktne, suprotne interese, odnosno konfliktne privrženosti.

Opisana situacija nikako ne odgovara onoj koju za tičemo u Saloni 137. godine. Salonitansku aru Jupiteru podiže vrhovni gradski magistrat, kojem je u opisu službe bilo podizanje posveta, posebice vrhovnom rimskom božanstvu i to kao dio službene dužnosti. Ovakvih primjera imamo na tisuće diljem Carstva. Isto tako, spomenik se podiže tek 137. godine, dakle više od stoljeća od osnutka kolonije, kada su eventualne konflikte i sporove među građanima rješavale već dobro uhodane institucije primjenjujući za to propisane državne zakone. U tom razdoblju teško da se koloniste može bitno razlikovati od nekadašnjega predrimskog lokalnog stanovništva, a na natpisu se i ne spominju dvije kategorije nego samo jedna - *coloni incolae coloniae*. Zazivanje Jupitera na kraju natpisa, kojem se duovir Domicije Valens obraća sa željom da bude dobrohotan i sklon njemu i njegovim kolegama, njegovim dekursionima, kolonima, stanovnicima kolonije *Martiae Iuliae Saloniae*, njihovim ženama i djeci (a ne oslobođenicima kako to prevodi Giunio),²² ničim ne ukazuje na bilo kakvu naznaku spora među građanima Salone, već je to formula uobičajene skrbi gradskoga magistrata o zajednici kojoj pripada.²³ Stoga se ne može tumačiti kao zakonska mjera u cilju rješavanja konfliktnih odnosa salonitanske zajednice.²⁴

Ovo potvrđuje još jedan, sadržajno sličan natpis iz Narba, centra rimske provincije Narbonske Galije.²⁵ Riječ je o ari koju *plebs Narbonensis* u drugoj polovini 2. stoljeća posvećuje Augustovu numenu, a za koju vrijedi isti *lex arae Dianae in Aventino*, spomenut nakon ritualnoga nabranja kultne formule (sl. 3). Iz sadržaja natpisa vidljivo je zajedništvo stanovnika *coloniae Iuliae Paternae Narbonensis Martii*:

T(ito) Statilio Taur[o] / L(ucio) Cassio Longino / co(n) s(ulibus) X K(alendas) Octobr(es) / numini Augusti votum / susceptum a plebe Narbo/nensium in perpetuom / quod

17 Dyonis. X.32.

18 F. Serrao 2008, str. 109-141.

19 Dyonis. X.32.1-5; Liv. III.31.1.

20 S. Ball Platner 1929, str. 150.

21 C. M. C. Green 2007, str. 95; K. A. Giunio 2013, str. 106.

22 K. A. Giunio 2013, str. 106.

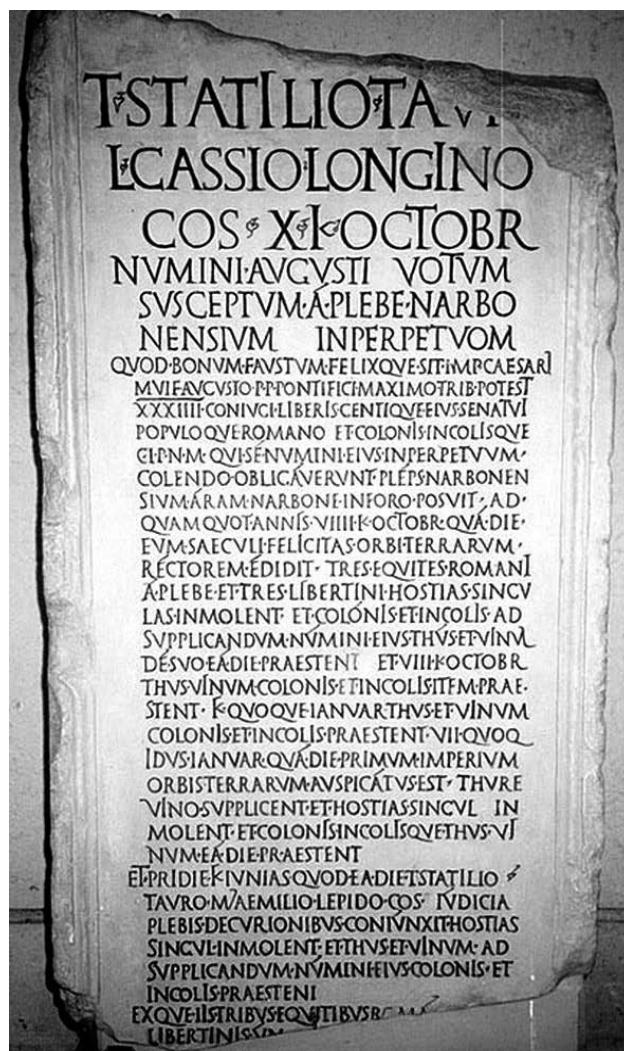
23 M. Glavičić 2002, str. 111.

24 S. Bekavac 2015, str. 29-30.

25 CIL 12, 4333.

bonum faustum felixque sit Imp(eratori) Caesari / divi f(i-lio) Augusto p(atri) p(atriciae) pontifici maximo trib(unicia) potest(ate) / XXXVIII coniugi liberis gentique eius senatui / populoque Romano et colonis incolisque / c(oloniae) I(u- liae) P(aternae) N(arbonensis) M(artii) qui se numini eius in perpetuum / colendo obligaverunt plebs Narbonensium aram Narbone in foro posuit ad / quam quot annis VIII K(alendas) Octobr(es) qua die / eum saeculi felicitas orbi terrarum / rectorem edidit tres equites Romani / a plebe et tres libertini hostias singu(las) inmolent et colonis et incolis ad supplicandum numini eius thus et vinum / de suo ea die praestent et VIII K(alendas) Octobr(es) / thus et vinum prae- stent K(alendis) quoque Ianuar(iis) thus et vinum / colonis et incolis praestent VII quoq(ue) / Idus Ianuar(ias) qua die primum imperium / orbis terrarum auspicatus est thus / vino supplicent et hostias singul(as) in/molent et colonis incolisque thus vi(num) ea die praestent et pridie K(alendas) Iunias quod ea die T(ito) Statilio / Tauro M(anio) Aemilio Le- pido co(n)s(ulibus) iudicia / plebis decurionibus coniunxit hostias / singul(as) inmolent et thus et vinum ad / suppli- candum numini eius colonis et / incolis praestent exque iis tribus equitibus Roman[is] tribusve / libertinis unu[s] // [Pleb]s Narbone(n)sis a[ram] / numinis Augusti de[di]cavit [—] / [—] / [—] legibus iis q(uae) i(n)fra s(c)riptae s(unt) numen Caesaris Aug(usti) p(atris) p(atriciae) quando tibi / hodie hanc aram dabo dedicabo/que his legibus hisque regioni/bus dabo dedicabo quas hic / hodie palam dixerō uti infimum / solum huiusque arae titulorum/que est si quis tergere ornare / reficere volet quod beneficii / causa fiat ius fasque esto sive / quis hostia sacrum faxit qui / magmen- tum nec protollat id/circo tamen probe factum esto si / quis huic arae donum dare au/gereque volet liceto eademq(ue) / lex ei dono esto quae arae est / ceterae leges huic arae titulisq(ue) / eadem sunt quae sunt arae / Dianae in Aven- tino hisce legi/bus hisque regionibus sicuti / dixi hanc tibi aram pro Imp(eratore) / Caesare Aug(usto) p(atre) p(atriciae) pontifice maxi/mo tribunicia potestate XXXV coniuge libe- ris genteque eius / senatu populoque R(omano) colonis / incolisque col(oniae) Iul(iae) Patern(ae) Narb(onensis) Mar- t(ii) qui se numini eius in per/petuum colendo obligaverunt / doque dedicoque uti sies volens / propitium.

Nešto je drugačijega karaktera, odnosno privatne n- ravi (ex voto), natpis iz Ariminija datiran u 2. stoljeće, koji govori o tome kako gradski magistrat, odnosno *aedilis Ariminensium*, Q. *Plautius Iustus*, posvećuje *edem Saluti Augustae*, te se pri tom poziva na zakone (u množini) *Il(eges) q(uas) D(ianae) R(omae) in A(ventino)*:²⁶

Slika 3

Ara posvećena Augustovu Numenu iz Narba (prema: K. A. Giunio 2013, str. 107, sl. 4)

Saluti ex voto / Q(uintus) Plautius Iustus aedil(is) Arim(i- nensium) / n(omine) s(uo) et Cassiae Threptes c(oniugis) s(uae) et / Q(uinti) Plauti Verecundi f(ilii) s(ui) aedem S(aluti) A(ugustae) ded(icavit) / h(aec) a(edes) S(alutis) A(ugustae) h(abet) Il(eges) q(uas) D(ianae) R(omae) in A(ventino).

Kako bi se pokušalo odgonetnuti što točno obuhvaća- ju zakoni *arae Dianae in Aventino*, postavlja se pitanje što je bilo ključno kod referiranja na navedene zakone. Treba li pažnju usmjeriti na okolnosti političkoga poteza Servija Tulija koji je rezultirao utemeljenjem Aventinskoga sveti- šta kao središta gradova Latinskoga saveza, kakve veze u

26 CIL 11, 361.

svemu tome ima Dijanin kult, je li za sadržaj zakona možda bio presudan položaj Dijanina hrama izvan sakralnih granica grada Rima ili su zakonske regulative bile povezane uz nešto sasvim drugo?

Iz navedenih izvora evidentno je da je u Dijanin hram na Aventinu bilo postavljeno više različitih zakona i to u širokom vremenskom dijapazonu, počevši od samoga utemeljenja kulta s dugim kontinuitetom potvrđenim i u carsko doba, koji je vjerojatno trajao i kasnije. S obzirom da sva tri natpisa imaju isključivo kulturni karakter, razvidno je kako se pozivanjem na *lex arae Dianae in Aventino* želi istaknuti točno određene regulative kojima se trebalo osigurati sakralno mjesto. Pri tom treba imati na umu da navod imena božice Dijane ne podrazumijeva njezino djelovanje u toj zakonskoj regulativi, već samo točno locira mjesto gdje su postavljeni navedeni zakoni. Odnosno, s obzirom na to da je ara iz Salone posvećena Jupiteru, ara iz Narba Augustovu Numenu, a svetište u Ariminiju božici Salus, potpuno je jasno kako se Dijana spominje samo iz razloga što su u njezinu hramu bili postavljeni zakoni na koje se u ovim natpisima referira, zbog čega je sasvim pogrešno povezivanje Dijaninih božanskih karakteristika s razlogom postavljanja posvetnih natpisa. S druge strane, ova situacija ukazuje na čvrstu povezanost središta i periferije te potvrđuju činjenicu da institucije konstituirane u samom Rimu predstavljaju model municipalnom uređenju svake novonastale kolonije i municipija.²⁷ U ovom se slučaju ta povezanost manifestira u pozivanju i primjenjivanju onih zakona i kulturnih regulativa koji su doneseni u samom Rimu, a vrijede i izvan matičnoga područja, odnosno prakticiraju se na širem teritoriju Carstva.

Isto tako, u trenutku odvijanja opisanih kulturnih radnji, precizno datiranih u vrijeme kada je Rimsko Carstvo već bilo u svojoj punoj snazi, Salone, Narbo i Ariminij bile su rimske kolonije s dugim stažom municipalnoga uređenja. Takva situacija opovrgava stajalište kako *lex arae Dianae in Aventino* predstavlja pravi model prema kojem se utemeljuju kulturna mjesta i regulira integracija različitih etničkih grupa koji konvergiraju u svetišta, koja su građena na tek pacificiranim teritorijima i to sve do carskoga doba.²⁸ Naprotiv, navedenim natpisima uspostavlja se određeni odnos građana pojedinih kolonija prema državnom i imperijalnom

vlasti, koja ustvari u ovakvim kulturnim aktivnostima predstavlja sponu između građana i bogova.

Očigledno je sve usko povezano s kulturnim radnjama i sakralnim granicama koje su regulirane zakonima postavljenim u Dijanin hram te su kao svi rimski zakoni bili jako dobro poznati službenim rimskim osobama koji se i kasnije referiraju na njih i, samim time, čvrsto uvriježeni i primjenjivi na području čitava Carstva. Te sakralne granice objašnjava Green koja smatra da se u izrazu *infimum solum* sa salonitanskoga natpisa podrazumijeva posvećeni prostor uokolo are, koji je originalno osmišljen u tri dimenzije koje se odnose na samu aru, omeđenu površinu uokolo nje te drveće pa čak i nebeski prostor koji je izvan čvrstih granica posvećenoga mjesta.²⁹ Ovakvo shvaćanje svetih granica odgovaralo bi i svećeničkoj ingerenciji (primjerice augurima) kao i Dijaninu božanskom pokroviteljstvu životinja na zemlji i ptica i drveća. Ovakav koncept trodimenzionalnosti sakralnoga prostora može se primijeniti na sve are ili svetišta posvećena bilo kojem rimskom božanstvu, ukoliko se želi ustvrditi njegova protekcija i na nebu i na zemlji.

Sačuvani natpisi ukazuju da se na zakone poziva samo u slučajevima određenih kulturnih akcija, i to s izrazito službenim karakterom. Iako ne znamo što je točno propisivao sam zakon, on je bio jasan svećenicima ili magistratima koji su posvećivali are i svetišta, a bio je izložen u Dijaninu svetištu na Aventinu. Taj zakon nije bio vezan uz Dijanin kult, s obzirom na to da se na njega poziva prilikom vršenja posveta i drugim božanstvima. Prema tome, on je prije mogao biti vezan uz zakonske i kulturne regulative kojima se željelo osigurati pravilno rukovođenje svetištem ili kulturnim prostorom nakon njegova podizanja. Mišljenja sam da njihovo postavljanje vrlo lijepo oslikava službenost rimskih obreda i oficijelnoga kulta te ukazuje na uspostavljanje prisnijega odnosa gradskih zajednica s imperijalnom vlasti, što se najbolje i postizalo preko ovakvih propisnih kulturnih radnji. Pri tom su religijske konotacije bile od sekundarnoga značenja.

Očito je da Rimsko Carstvo funkcionira kao jedinstven organizam sa središtem u Rimu koje je u uskoj vezi i s periferijom. Prema tome, sve ono doneseno u Rimu vrijedi za čitavo Carstvo, što sasvim lijepo ilustriraju natpisi iz Salone, Narba i Ariminija.

27 S. Bekavac 2015, str. 56-78.

28 A. Parodi 2012, str. 9.

29 C. M. C. Green 2007, str. 96, bilj. 19.

Literatura

- S. Ball Platner 1929 Samuel Ball Platner, *Aedes Dianae. A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, (rev. Thomas Ashby), London 1929, 149-151.
- S. Bekavac 2015 Silvia Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorska disertacija, rukopis, Sveučilište u Zadru, Zadar 2015.
- Th. Birt 1884-1886 Theodor Birt, *Diana*, u: Wilhelm Heinrich Roscher (ur.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I, 1*, Leipzig 1884-1886, 1002-1011.
- T. F. C. Blagg 1986 Thomas F. C. Blagg, *The Cult and Sanctuary of Diana Nemorensis*, u: Martin Henig – Anthony King (ur.), *Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire*, Oxford 1986, 211-219.
- F. Castagnoli 1969 Ferdinando Castagnoli, *Topografia e urbanistica di Roma antica*, Bologna 1969.
- T. J. Cornell 1995 Tim J. Cornell, *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, London 1995.
- F. Coarelli 1997 Filippo Coarelli, *Roma*, Milano 1997.
- R. Garland 1994 Robert Garland, *Religion and the Greeks*, London 1994.
- K. A. Giunio 2013 Kornelija A. Giunio, *Ara Salonitana - Salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske*, Tusculum 6, Solin 2013, 103-116.
- M. Glavičić 2002 Miroslav Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 2002.
- T. Glučina 2011 Toni Glučina, *Prikazi Artemide/Dijane u antičkoj Dalmaciji*, magistarski rad, rukopis, Sveučilište u Zadru, Zadar 2011.
- C. M. C. Green 2007 Carin M. C. Green, *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, Cambridge 2007.
- K. Latte 1960 Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.
- D. Maršić 2003 Dražen Maršić, *Antička naselja Pituntium, Neraste i Oneum*, *Histria Antiqua* 11, Pula 2003, 435-448.
- M. Miličević-Bradač 2008 Marina Miličević-Bradač, *Dijana izvan grada*, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar 2008, 359-366.
- A. Parodi 2012 Andrea Parodi, *Servio Tullio, l'Aventino e il culto di Diana*, 2012, https://www.academia.edu/4165947/Servio_Tullio_l_Aventino_e_il_culto_di_Diana, (20. kolovoza 2020.).
- F. Serrao 2008 Feliciano Serrao, *Diritto privato economia e società di Roma antica, I, I*, Napoli 2008, 109-141.
- E. Simon 1990 Erica Simon, *Die Götter der Römer*, München 1990.
- G. Wissowa 1902 Georg Wissowa, *Religion und Kultus des Römer*, München 1902.

Summary

Silvia Bekavac

Lex arae Dianae in Aventino in the inscription from Salona

Key words: Salona, *lex arae Dianae in Aventino*, Diana Aventina, Diana *Nemorensis*, sacral borders

In Salona, the centre of the Roman province of Dalmatia, on 9 September 137, when the consular office was held by Lucius Aelius Caesar and Publius Vibulius Pius, an altar (*ara*) dedicated to Jupiter was set up. The very act of setting the *ara* up is of distinctly official character. Thus the supreme Roman god, Jupiter, was given the official attributes of *Optimus* and *Maximus*. Regularity of the consecration was supervised by the supreme city priest (*pontifex*) Caius Iulius Severus, whereas the city magistrate (*duovir*) Caius Iulius Valens, by saying the magic formula in a regular rhythm of listing, set all the rules necessary at setting the *ara* up and performing offerings. Wishing to secure that all the actions related to the very *ara* and the area surrounding it are in line with the law, he referred to *lex arae Dianae in Aventino*, thereby referring to older sacral laws presented in the Diana's temple on the Aventine Hill, the setting up of which being attributed to the Roman king Servius Tullius. Besides in Salona, inscriptions of similar character have been found in Narbum and Ariminum. The *lex arae Dianae in Aventino* was also referred to by the city magistrates at the dedication of the Numen Augusti in Narbum and of the sanctuary of the goddess Solus in Ariminum.

By analysing the discovered inscriptions and presenting the facts stated by the Greek historians about founding the Aventine temple as the centre of the federal cult, the paper comes to conclusion that *lex arae Dianae in Aventino* were presented in the goddess's temple set up at the Rome's highest hill, outside the city's sacral borders. These were referred to only in the cases of specific cult activities, and this with a distinctly official character. Although we do not know what this law stipulated, it was clear to the priests or the magistrates who consecrated *arae* and sanctuaries. Since it is referred to at doing dedications to other deities as well, it is clear that the law did not relate to the cult of Diana. Therefore, it could have been related to the legislative and cult regulations meant to provide correct managing the sanctuary or the cult area after its establishing. Its practicing very nicely depicts the official nature of Roman ceremonies and the official cult, indicating establishing of a closer relationship of the city communities with the imperial authorities, that was achieved best through such regulated cult activities. Obviously, the Roman Empire functioned as a unique organism, with its centre in Rome that was closely connected with the periphery.

Translated by Radovan Kečkemet

